

УДК 911.5

ЧИЖ О.П.

### АНТРОПОГЕННІ ЛАНДШАФТИ ЛІСОСТЕПОВИХ ПОЛІСЬ

Наприкінці XX століття у межах північного і центрального лісостепу України виділено оригінальні за природними особливостями й ландшафтною структурою Лісостепові Полісся [4]. Їх значення у функціонуванні окремих регіонів Лісостепу (Верхнє Побужжя, Середнє Придніпров'я) настільки велике, що без детальних досліджень Лісостепових ПолісЬ розробка регіональних схем раціонального природокористування уже буде недосконалою. Це визначає актуальність досліджень Лісостепових ПолісЬ проведених нами протягом 2001-2003 років.

Окремі компоненти природи Лісостепових ПолісЬ почали вивчати давно; найбільше наприкінці XIX – початку XX століть [14]; в 30-50-х роках XX століття дослідження Лісостепових ПолісЬ пов'язані з потребами відбудови господарства [8,10]. Ландшафтну структуру цих унікальних ділянок Лісостепу почали досліджувати з 70-х років XX століття у зв'язку із створенням карти ландшафтів України М 1:750000. Вивчення антропогенних ландшафтів Лісостепових ПолісЬ розпочалося лише наприкінці XX – початку XXI століть [6,13].

В сучасній ландшафтній структурі Лісостепових ПолісЬ переважають сільськогосподарські, лісові й водні антропогенні, селитебні та, частково, рекреаційні ландшафти. Розглянемо це детальніше на прикладі Подільських ПолісЬ.

**Сільськогосподарські ландшафти** у межах Лісостепових Полісь займають від 34 до 55% території. Сформовані на місці лісових, лучних і болотних ландшафтних комплексів. Серед сільськогосподарських, переважають (67%) польові ландшафти, що явно не відповідає раціональній ландшафтній структурі Лісостепових Полісь.

Специфічні ознаки *польових ландшафтів* Лісостепових Полісь визначаються щорічним розорюванням ґрунтового покриву, внесенням в нього отрутохімікатів і мінеральних добрив, а також створенням штучних агрофітоценозів. За багатовіковий період використання старі орні ґрунти набули якісно нових властивостей, що помітно відрізняють їх від незайманих. Порівнюючи сірі лісові ґрунти під лісом і на ріллі в районі Середнього Побужжя, О. Біла відзначає, що рівень карбонатів в ґрунтах сільськогосподарського використання підвищився на 30-70 см, вміст гумусу знизився на 1,8-2,0 відсотки [1]. Під впливом розорювання ґрунти помітно міняють свої фізико-хімічні властивості: зменшується величина гідролітичної кислотності, збільшується сума увібраних основ, підвищується величина рН. Кількість рухливих форм азоту скоротилась в темно-сірих ґрунтах на 6,5 мг, в сірих – 3,9 мг, в світло-сірих – 4,5 мг; фосфору відповідно на 0,0-2, 3-2,2 мг, калію – 11,3-18,2-1,8 мг на 100г ґрунту; запаси вологи на 27, 32 і 20 мм в метровому шарі. У межах польового типу формуються тільки йому властиві рослинні угруповання – закономірне сполучення культурних, бур'яново-польових видів, грибів та інших рослин, взаємозв'язаних і взаємодіючих один з одним і з властивими їм умовами проживання.

*Лучно-пасовищні ландшафти* займають до 12% території. Зосереджені в заплавах і на першій надзаплавній терасі. Їх стан залежить від характеру й інтенсивності господарського використання: особливу роль відіграють випас і сінокосіння, а також практикується підсів високопродуктивних видів кормових культур – вівсяниці, конюшини, люцерни та інших, внесення добрив, а інколи навіть розорювання і створення штучних сінокосів. У ряді районів Середнього Побужжя сінокоси створені на місці осушених ділянок заплав, проте урожайність сінокосів на заплавних луках невелика – 40-50 ц/га. Низька продуктивність лучно-пасовищних ландшафтів заплав долин річок центральних і північних районів Поділля пояснюється не тільки не вдалою агротехнікою і непродуманою меліорацією. Неприятливий вплив на продуктивність заплав має відсутність паводків (річки зарегульовані водосховищами, ставками, дамбами), які щорічно збагачували заплави родючим шаром мулу.

*Садові ландшафти* зустрічаються рідко-близько 1% території. Переважають місцеві види яблунь, груш, слив, з кущів гарно плодоносять червона смородина, чорна смородина, малина, агрус тощо[9]. Акліматизація інших (окультурених) сортів здебільшого не дає результатів (переважають дерново-підзолисті й світло-сірі лісові ґрунти, високий рівень ґрунтових вод).

У структурі сільськогосподарських ландшафтів Полісь постійно зростають площі антропогенних комплексів, в яких докорінно змінені не лише ґрунтовий покрив і фітоценози, але і літогенна основа. До таких відносяться польові ландшафти, створені на місці рекультивованих земель, замулених ставків і водосховищ.

Крім власне сільськогосподарських ландшафтів, в межах Полісь наявні сільськогосподарські ландшафтно-інженерні системи. Це уже не компонентні, а складніші, блокові системи. Один з блоків системи – сільськогосподарський ландшафт (компонентна система), другий – активна інженерна споруда. Ідеальним зразком сільськогосподарської ландшафтно-інженерної системи є теплиця з її штучними кліматичними умовами. Хоча тепличні ландшафтно-інженерні системи мають обмежене розповсюдження, для жителів Лісостепових Полісь їх висока продуктивність

– важлива стаття прибутку. Менш досконалими, зате широко розповсюдженими є сільськогосподарські ландшафтно-інженерні системи – поля, сади, луки зі зрошувальними каналами і штучним поливом. Введення штучного поливу в умовах Лісостепових Полісь – проблематичне питання і тепер.

**Лісові антропогенні ландшафти.** Сучасна їх структура надзвичайно складна. Натуральні мішані ліси вирубувались (за архівними даними) 7-8 разів. Тепер, у межах Лісостепових Полісь, доцільно виділяти умовно натуральні (залишилося 1-3%), похідні (3-7%) та лісокультурні (7-10%) типи лісових антропогенних ландшафтів.

*Умовно натуральні* – це, здебільшого, невеличкі (до 1-5 га) ділянки дібров, які чудом збереглися, або є заказниками місцевого значення. Саме їх зараз найчастіше вирубують.

*Похідні лісові ландшафти* сформувались на місці корінних дібров шляхом захоплення їх площ після вирубки дуба малоцінними породами дерев, переважно граба, інколи – осики і берези. У процесі багатовікового і нераціонального використання лісових ресурсів світлі подільські діброви майже на 40 відсотків були змінені затіненими грудами (грабняками), які отримали назву чорнолісся – “Чорний ліс”.

На піщаних терасах Південного Бугу і його приток, ділянки соснових лісів (бори) після їх вирубок захопили малопродуктивні дубняки з домішками граба, липи берези [10]; у заплавах річок чорновільшняки замінені вербняками. Похідні ліси здебільшого малопродуктивні. Вихід ділової деревини, у порівнянні з умовно натуральними зменшується на 20-40 відсотків.

*Лісокультурні ландшафти* – ліси, штучно насаджені людиною. Перші штучні посадки лісу на Поділлі були створені ще в середньовіччі. У XIX столітті розпочалися роботи по створенню штучних лісових масивів у Шпиківському, Тульчинському, Барському лісництвах. З 1877 по 1895 роки в Шпиківському лісництві на Вінниччині штучні посадки з сосни і дуба створені на площі 152 десятини (165,7 га) [3]. Були спроби залісити піщані тераси річки Південний Буг і Лeticівської низовини.

Війни і відбудова господарства в перші післявоєнні роки затримали процес реконструкції лісів і створення нових штучних лісових масивів. У 30-х роках посадки лісу частково велись на піщаних терасах Побузького Полісся.

Посадки лісу не завжди завершуються вдало. Здебільшого це тому, що не враховуються природні особливості окремих районів Поділля, незнання історії лісів, а інколи і слабо відпрацьовані методики створення штучних посадок. Виявилось, що чисті посадки дуба, які широко практикуються у межах Подільських Полісь, приживаються дуже погано, в них розвиваються хвороби. Якщо дуб садять з сосною, грабом та іншими породами дерев, створюється типова для Полісь структура лісових масивів, штучні посадки приживаються добре, на дубі не утворюються водяні паростки [8].

Штучні посадки інколи важко відрізнити від корінних, натуральних. Тільки в 30-х роках XX століття вдалося довести, що соснові ліси Лeticівської низини – штучні посадки [10]. Після знищення штучних посадок, так само як і натуральних, залишаються помітні сліди – пні, паростки, кущі і трави, які не властиві корінному лісу.

Особливим типом лісокультурних ландшафтів є *полезахисні лісові смуги*. Склад деревних порід і кущів у посадках різноманітний: дуб звичайний, різні види тополі і клена, липа, інколи береза, граб, ялина; зустрічаються плодові: яблуні, груші, горіхи, черешні. Серед кущів – обліпіха, глід, скумпія, шипшина тощо.

**Водні антропогенні ландшафти.** В їх структурі переважають *ставки і канали*. Головні ознаки цих водних комплексів залежать від їх приуроченості до відповідного типу місцевостей [3]. У межах Лісостепових Полісь переважають заплавні ставки і канали, рідше вони приурочені до терас.

*Ставки заплав* – це, здебільшого, проточні або напівпроточні водойми на малих та середніх річках. Більшість з них побудовані в населених пунктах або поблизу них. Такі ставки відрізняються особливими умовами живлення, ходом біологічних процесів, високою рибопродуктивністю [3]. Із несприятливих процесів, які характерні для ставків заплавного типу місцевостей, виділяються їх інтенсивне замулення і заростання. Із 1700 ставків, створених на початку ХХ століття в межах Побужжя, 1230 (72%) в 30-х роках замулились [2]. До середини 70-х років ХХ століття більше половини ставків Вінницької і Хмельницької областей, які були створені в 30-х роках, пройшли стадію реконструкції. Проте ще сьогодні багато замулених і зарослих ставків, що нагадують низинні болота, існують на притоках Південного Бугу – річках Згар, Рів, Рівець, Десенка, Соб.

Різноманітний тваринний світ ставків. Особливо багато тут мисливської водоплавної птиці, водяться ондатри, видри.

Після замулення ставки залишають помітні сліди в ландшафтах – болота, ввігнуті пониження, вирівнянні майданчики тощо. Сухе дно спущених або замулених ставків використовується під сільськогосподарські угіддя, городи і сади, спортивні комплекси, інколи парки.

Своєрідним різновидом антропогенних водойм є “копанки”, які отримали широке розповсюдження на Поділлі з ХІХ століття. Їх розміри 2\*5, 4\*10, 3\*8 метрів та інші, форма різноманітна – здебільшого квадратна, прямокутна або округла. Глибини не перевищують 1-1,5 м. Сьогодні копанки можна зустріти повсюдно, особливо в селах Середнього Побужжя, де вони використовуються для індивідуального риборозведення. Це досить мальовничі урочища площею 10-15 кв. м в садах, городах, інколи в заплавах невеликих струмків і в балках. Зустрічаються водойми і болота у відпрацьованих піщаних, глиняних та гранітних кар’єрах.

*Канали* як водні антропогенні комплекси, не отримали широкого розповсюдження в межах Полісся. Їх споруджували біля водних млинів, під час осушення боліт перезволожених заплав, в місцях розробок корисних копалин (торфу, піску тощо). Це неглибокі (до 1-1,5-2 м), довжиною від декількох десятків до 1-2 км і шириною 3-5 м лінійно витягнуті або зі складною конфігурацією водойми.

Осушувальні канали – характерні для заплав річок басейну Південного Бугу, що протікають у межах Полісся. Як ландшафтні комплекси вони нагадують русла річок або їх стариці. Проте від річки відрізняються водним режимом, а від стариці – високими (до 1-1,5 м) незаболоченими берегами та штучними насадженнями різних видів верби: прутикової, попелястої, козячої, ламкої тощо. Після закінчення функціонування в якості ландшафтно-інженерної системи канали поступово замулюються і заростають, утворюють заболочені пониження, інколи болота, які нічим (крім походження) не відрізняються від натуральних.

Протягом останніх 10-15 років зростають площі рекреаційних та, частково, дорожніх ландшафтів. Це зумовлено активним використанням Лісостепових Полісся для одно-дводенного відпочинку, формуванням рекреаційних зон в околицях міст (Вінниця) й містечок (Турбів, Калинівка, Хмільник, Летичів та інші), створенням мисливських угідь тощо.

Таким чином, сучасна ландшафтна структура Лісостепових Полісся неоднорідна. Тут явно переважають (85-90%) антропогенні ландшафти, серед яких провідне значення мають польові й лісокультурні. Така структура ландшафтів не є раціональною для Лісостепових Полісся. Попередні розрахунки показують, що тут є можливості значно збільшити площі натуральних ландшафтних комплексів завдяки

відновленню частини антропогенних (особливо лучно-пасовищних, умовно лісових) і переведення їх у заповідні. Це можна було б вирішити шляхом створення на основі чотирьох ділянок - Прибузького Полісся, Летичівського Полісся, Десенського Полісся й Присобського Полісся, спочатку регіонального ландшафтного, а в майбутньому і національного парку “Подільські Полісся”. Проведені попередні [6] й це дослідження, допоможуть в обґрунтуванні нової природоохоронної структури Вінниччини.

1. Беляя О.П. Генетические особенности серых лесных почв Правобережной и Левобережной лесостепи Украины и их изменение под влиянием сельскохозяйственного использования: Автореф. дис. ... канд. сельскохозяйств. наук. – К., 1964. – 24 с.
2. Голубін Ю.Г. Ставокне господарство в басейні Південного Бугу // Вісник метеорології та гідрології. – 1934. - №4. – с. 15-24
3. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998, - 18 с.
4. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України: Монографія. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
5. Денисик Г.І., Любченко В.С. Подільське Побужжя: Краєзнавчі нариси. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1999. – 96 с.
6. Денисик Г.І., Чиж О.П. Лісостепові Полісся – Укр. геогр. журнал. 2002. - №3. – С. 26-29.
7. Молчановский Н. Очерки известий о Подольской земле до 1434 г. (преимущественно по летописям). – К.: Университетские известия. 1883-1885.
8. М'якушенко В.К. Соснові ліси Правобережного лісостепу // Укр. ботаніч. Журнал. – 1974. – Т. 31, № 4. – С.481-487.
9. Очеретенко Е.Е. Борьба с яблоневой плодояркой – важный резерв увеличения урожая плодовых культур // Проблемы развития и специализации сельского и лесного хозяйств. – Львов, 1969. – С. 42-43.
10. Погребняк П.С. Лісорослинні умови Поділля. – Харків, 1931. – С. 2-131.
11. Середнє Побужжя /За ред. Г.І. Денисика – Вінниця: Гіпаніс, 2002. – 280 с.
12. Теодорович Н.И. Город Кременец Волынской Губернии. – Почаев: 1890. – 70 с.
13. Чиж О.П. Зміни ландшафтної структури Лісостепових Полісся. - // Наук. Записки ВДПУ. Серія: Географія. – Вінниця, 2003. – Вип.. 6. – С. 83-86.
14. Andrzejowski A. Flora Ukraunu, czuli opisanie roslin dzico rosnacuch w Ukraine, przeddnieproweji w sgsiedmch z nig okolicach Wolunie, Podolia I dub. Chersonkiej. - Warszawa 1869.

The quaternary landscapes of Forest-steppes Polis were considered . The agricultural (field and meadow-pasture) forest (de bene esse natural, derivative and forest parks) and water were selected in their structure (rates and channels). It was offered on the basis of four areas Polis – Prybugskogo, Lytychivskogo, Desenskogo and Prysobskogo, to create a regional landscape (in the future national) park “Podilske Polissia”